

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ МОЛОДІ ТА СТУДЕНТІВ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

С. Безклетний

здобувач Інституту вищої освіти АПН України

Стаття присвячена проблемам формування та реалізації політики молоді, участі молоді, молодіжних об'єднань у процесах розбудови держави, розвитку громадянського суспільства, ставленням студентів вищих навчальних закладів до політичних процесів.

Ключові слова: політичні процеси, політика молоді, політологічний аналіз.

Політичне життя завжди існує в конкретно-історичних формах, зумовлених матеріальними і соціокультурними чинниками. Водночас воно являє собою сукупність політичних явищ, які функціонують у суспільстві, керованих і спонтанних політичних процесів; результат діяльності соціальних суб'єктів – класів, націй, соціальних верств, груп, індивідів і створюваних ними політичних інститутів; сферу боротьби за реалізацію ідеалів, норм, цінностей, що концентрують у собі корінні потреби та інтереси соціальних суб'єктів; взаємодію і зміну при владі політичних сил для репрезентації владних інтересів усіх соціальних груп.

Значну роль у політичному житті відіграє студентська молодь зі своїми інтересами, пріоритетами і цінностями. Сучасне українське суспільство переживає період глибоких реформ у всіх сферах буття, намагається встати на шлях цивілізованого розвитку, створити підвалини ринкової економіки, сформуванати громадянське суспільство і правову державу. У реалізації названих завдань виняткова роль належить молоді, що обумовлено цілим рядом чинників.

По-перше, тим, що молодь являє собою саму рухливу, саму динамічну верству в суспільстві. По-друге, студентська молодь займає досить високу питому вагу в сукупному населенні країни. Так, у розрахунку на 10000 населення припадає 470 студентів, які навчаються у вищих навчальних закладах 3-4 рівнів акредитації, і 121 студент, які навчаються у ВНЗ 1-2 рівнів акредитації [19, 33-34]. Загалом, на перший курс до вищих закладів освіти країни у 2005 р. було зараховано 2,7 млн. осіб [14, 2]. У відсотках це виглядає наступним чином: з осіб віком 15-19 років вищою освітою охоплено 24,3 %, з осіб віком 20-24 – 19,7 %. По-третє, молодь – це та соціальна група, що, вступаючи у дорослий вік, сильніше відчуває на собі невідповідність між декларативністю проголошуваних у суспільстві прав і реальних можливостей їх здійснення. Політична участь молоді набуває нової актуальності у зв'язку з формуванням свідомості молоді в умовах деідеологізації, відходу від

патерналістських устремлінь держави, ростом бунтарських і анархічних настроїв, низьким життєвим рівнем. Актуальність проблеми обумовлена також значним впливом на політичну участь молодих українців міжнародних чинників через поширення пріоритетів західного способу життя, прагнення до прагматизму й індивідуалізму.

Проблемам формування та реалізації політики молоді, участі молоді, молодіжних об'єднань у процесах державотворення, розвитку громадянського суспільства, ставленню студентів вищих закладів освіти до політичних процесів присвячено праці видатних українських вчених М.Головатого, В.Головенька, В.Куліка, М.Пірен, М.Перепелиці, В.Ребкало, в яких автори в цілому дослідили проблему формування та реалізації молодіжної політики, питання професійної і не професійної участі молоді у політичних процесах. Категорія політичної участі як діяльності групи осіб, які керуються політичними міркуваннями, як механізму, який формує погляди та пріоритети, як процесу, який безперервно змінюється під впливом як внутрішніх чинників, так і зовнішніх, розроблена також західними вченими, такими як С.Верба, М.Гоела, Г.Алмонд, Р.Даль, Р.Кловард, М.Конвей тощо.

Дамо визначення такої суспільної та вікової категорії як молодь. Молодь – це соціально-демографічна група, що переживає періоди становлення соціальної зрілості і адаптації до світу дорослих. Молодь має рухомі межі свого віку, вони залежать від соціально-економічного розвитку суспільства, рівня культури, умов життя. Сучасний стан українського суспільства відображає об'єктивну необхідність розглядати молодь як невід'ємну частину соціальної системи, що виконує особливу роль в процесі розвитку людства. Молодь, як органічна частина суспільства, на кожному етапі його розвитку виконує інтеграційні функції, об'єднуючи і розвиваючи досвід попередніх поколінь,

сприяючи соціальному прогресу. Молодь є дзеркалом, в якому відображається та соціальна дійсність, в умовах якої вона живе. Якщо в молодіжному середовищі пробиваються порочні явища, якщо в цьому середовищі з'являються проблеми, то це перш за все вина соціального середовища. З молоддю може відбутися тільки те, що вже відбулося з суспільством; молодь така, яким є суспільство, що виростило її. Молодь – певним чином соціальний акумулятор тих трансформацій, які завжди поступово (день за днем, рік за роком) і непомітно для загального погляду відбуваються в глибинах суспільного життя, вислизуючи від уваги більшості. Як носій величезного інтелектуального потенціалу, особливих здібностей до творчості (підвищені чуттєвість, сприйняття, образність мислення і т.п.), молодь – прискорювач впровадження в практику нових ідей, ініціатив, нових форм життя, бо за природою вона супротивник консерватизму і застою.

Таким чином, молодіжний вік сьогодні – це поняття соціальне і політичне. Молодь знаходиться в авангарді суспільного прогресу. Неможливо собі уявити не лише політичного, але й економічного і культурного життя в ХХ ст. поза молодіжним ракурсом. Іноді роль молоді в тій чи іншій історичній події важко переоцінити. Молодь завжди гостро реагує на соціальні та політичні процеси і, як не парадоксально, є першою жертвою цих перетворень.

Проблема політичної участі в сучасних умовах перебуває під пильною увагою досить широкого кола дослідників. До причин, що обумовили особливий інтерес до даної проблеми, на наш погляд, варто віднести:

- переоцінку методологічних орієнтирів, що дозволила відійти від класового підходу й розглянути проблему більш широко, із залученням не тільки вітчизняних, але й закордонних джерел;
- становлення демократичних начал у суспільстві, виявлення політичних інтересів різних партій, соціальних груп;
- необхідність активізації населення й, зокрема молоді, у політичному житті України;
- криза довіри до владних структур і інших політичних інститутів;
- тенденції абсентеїзму, відчуження і нігілістичної поведінки.

Перш ніж ми перейдемо до аналізу умов політичної участі студентської молоді, зазначимо кілька слів про процес формування студентської субкультури, про яку будемо вести мову.

У межах громадянської діяльності, в якій засоби культури використовуються виходячи із смислових установок та ціннісних диспозицій, має місце особистий вибір форм культури, які виступають як значущі. Він слугує чинником формування субкультур – просторових систем

міжособистісної комунікації, об'єднаних за смисловою близькістю та згідно індивідуальних особливостей особистостей на тлі суб'єктивно обраних елементів культури, що формують спільне семантичне поле [5]. У соціології під субкультурою розуміється система норм та цінностей, які відрізняють культуру певної групи від культури більшості суспільства [18, 660]. Іншими словами, система норм і цінностей, які відрізняють певну соціальну групу від інших спільнот, називається субкультурою. Вона формується під впливом таких чинників, як вік, етнічне походження, релігія, місце проживання тощо.

Вважається, що цінності субкультури не зумовлюють заперечення національної культури, яка прийнята більшістю, вони лише унаочнюють деякі відхилення від неї. Виступаючи частиною цілісної культури, субкультура містить яскраво виражені відмінні риси, які відіграють особливу роль в об'єднанні конкретної категорії людей. Субкультура – результат постійної взаємодії людей, яка відбувається в особливих умовах. При цьому цілісна культура, як правило, не зводиться до простої суми субкультур. Свій внесок у культуру роблять різні спільноти та окремі особистості, які не є носіями субкультури. Водночас більшість, як правило, ставиться до феномена субкультури несхвально або з недовірою [2, 24-26].

Студентська субкультура з'явилася з постановням в Україні перших навчальних закладів середнього типу – з кінця XIV ст., коли при костьолах та монастирях виникли латинські школи. З кінця XV ст. деякі школи підвищеного рівня стали колоніями Краківського університету, в яких викладалися сім вільних мистецтв. І саме в цей час можна говорити про постановня науково-технічної субкультури, у межах якої поширюються та розвиваються передові для того часу наукові та технічні знання. У самому Краківському університеті було чимало слухачів із України. Тут слід згадати про унікальну долю міщанського сина Юрія Дрогобича, котрий навчався у Краківському та працював у Болонському університеті, навіть був його ректором у 1481-82 рр. Свій вклад у розвиток цієї субкультури зробили Києво-Могилянський колегіум – Київська академія (1632-1817), університети у Львові (з 1661), та (з XIX ст.) – Харкові, Києві, Чернівцях, Одесі. Молодіжні субкультури на Заході з'явилися у зв'язку зі студентською революцією 60-х рр., розвитком рок-музики та контркультурних рухів. Натомість, у 70-ті рр. такі субкультури з'являються й у великих містах України. Однак, через негативне відношення до них офіційної радянської влади та бі-

льшості населення вони стали бурхливо розвиватися лише з часів перебудови.

Політична участь – це дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності. У цьому змісті участь у політиці розуміється в якості одного з засобів, використовуваних людиною для досягнення своїх власних, індивідуально усвідомлених цілей. Причому дана форма реалізації особистих потреб формується в процесі взаємодії індивіда з урядом, органами влади, іншими політичними інститутами і силами. Протилежністю до політичної участі є політична неучасть. Аналіз політичних процесів у демократичних країнах виявив те, що неучасть є показником не тільки пасивності або переконаності громадян у тому, що їхній голос нічого не змінить, але й поваги і довіри людей до своїх представників. Так, у багатьох демократичних країнах Заходу широкі можливості контролю громадськості за правлячими колами, традиції публічної критики дій влади в ЗМІ, відбір професійно підготовлених осіб для керівництва і управління знижує ступень повсякденного залучення громадян у політичний процес. Іншими словами, в умовах високої гарантованості своїх політичних і цивільних прав люди досить раціонально ставляться до форм участі в політиці, довіряючи правлячим колам здійснювати повсякденні функції по управлінню державою і суспільством і залишаючи за собою право контролю і оцінки їхньої діяльності на виборах і референдумах.

Є два типи політичної участі – електоральна поведінка і абсентеїзм.

Однією з форм політичної участі є молодіжні студентські рухи, які мають свою історію становлення та розвитку в Україні. Молодіжні рухи виникають в процесі соціально-економічного та соціально-політичного розвитку суспільства і їх зміст та форма діяльності значною мірою відбивають соціокультурну, історичну, демографічну, політичну та інші специфіки кожної окремої країни, кожної окремої ситуації. Особливості молодіжного руху окремих країн визначаються сутністю політичної системи та адаптацією державної політики до потреб молоді.

Молодіжні рухи – це вид політичної участі, яка окрім них включає в себе голосування на місцевих та національних виборах і референдумах, участь у прийнятті рішень, участь у виборчих кампаніях, членство у політичних партіях, у групах тиску, у політичних демонстраціях, акціях протесту, інших формах громадянської непокори.

Але спочатку ми розглянемо саме молодіжні рухи, як найбільш дієву, найактивнішу форму політичної участі студентів. Політична система України вступила в нову фазу свого розвитку. Демократичні інституції поступово закріплюють

свої позиції. Підвищується рівень політичної культури всього населення України і молоді зокрема. Нові умови дають широку можливість розвитку молодіжної ініціативи, самореалізації молодого покоління. Молодіжний рух – це масова організована соціально-політична активність, спрямована на реалізацію як специфічних вимог і цілей молодого покоління, так і цілей інших громадських груп, об'єктивні інтереси яких відповідають інтересам молоді. Організована політична активність виявляється у формі участі молоді у широких соціальних рухах. Вузькоцільові рухи, як правило, мають чітко обмежену молодіжну базу та спрямованість на відбиття безпосередніх інтересів молоді. Зазнаючи впливу провідних політичних рухів і партій, вони, разом з тим, являють собою самостійні ідейно-політичні утворення. До таких рухів можна віднести, наприклад, рух школярів і учнів вузів за академічні права, різного роду виступи під прапором культурних перетворень. Вузькоцільові рухи являють собою необхідну та важливу форму боротьби молоді за свої соціально-економічні інтереси [10, 37].

Молодіжні рухи часто співпрацюють із політичними партіями, є їх філіями і підрозділами, або ж конкурують із ними за можливість реалізації політичних, тобто владних, інтересів і амбіцій. Основний момент єдності партії з її молодіжною організацією полягає у єдності їх ідеологічних платформ. Молодіжна організація веде свою роботу, вирішує свої проблеми і одночасно співпрацює з партією, та готує себе для майбутньої політичної роботи в ній. У свою чергу політичні партії домагаються вирішення проблем, які є у молоді, та відстоюють інтереси членів молодіжних організацій, зокрема в Парламенті. В Україні значна кількість партій мають свої молодіжні філії та організації, які ідеологічно орієнтуються на них. Окрім цього партії за допомогою своїх програм намагаються забезпечити підтримку молоді на виборах, проголошуючи соціальну спрямованість власної молодіжної політики.

Також сучасна партійна молодіжна політика передбачає автономність, а під час і повну незалежність молодіжних структур. Так, наприклад, повністю автономно існують Республіканська християнська молодь, Молодіжна організація республіканців України, Молодий Рух, Соціалістичний конгрес молоді, Народно-демократична ліга молоді, Ленінська комуністична спілка молоді України тощо. Загальновідомим фактом є те, що молодь завжди була і є ресурсом, засобом досягнення цілей для старшого покоління еліти. Навіть якщо так, чи не можуть сучасні

впливові молодіжні громадсько-політичні організації таким же чином дивитися на старше покоління еліт? Адже влада і одними, і другими розцінюється як найвище соціальне благо, навколо якого розгортається боротьба. Поки старше покоління утримує владу, формується інше, молодше, амбіціозне, з новими силами, яке в процесі боротьби займає активну позицію.

Молодіжні об'єднання, які є самостійними ідейно-політичними утвореннями, які висувають політичні вимоги, класифікують за домінуючим у сучасному світі типом приватновласницьких і суспільно-економічних відносин на ультраліві, ліві, лівоцентристські, центристські, правоцентристські, ультраправі. У 1999 р. виникли перші молодіжні політичні партії. Політична партія виникає тоді, коли соціальна верства, група усвідомлює необхідність політичної самоорганізації задля захисту своїх інтересів та участі у виробленні державних рішень. У нашому випадку частина молоді як соціально-демографічна група усвідомила необхідність політичного оформлення своїх інтересів у вигляді створення власних партій. До молодіжних партій належать партія "Молода Україна", організація політичного розвитку – Молодіжна партія України, партія "Нова генерація". Ці політичні організації складаються переважно з молоді і заявляють про готовність захищати інтереси молодого покоління (як першочергове завдання) [1, 98-101]. На прикладі розроблених сучасними вченими класифікацій молодіжних рухів як форм політичної участі молоді ми можемо простежити як на протязі років – кінець ХХ початок ХХІ ст. – змінювалися умови і форми участі молоді у політичних процесах.

Так, О.Корнієвський і В.Якушик у своїй колективній монографії виділяють 4 етапи розвитку сучасного молодіжного руху: неформальний (середина 80-х – осінь 1989 р.) – широка громадсько-політична дискусія, переоцінка традиційних цінностей; самодіяльний (осінь 1989 – жовтень 1990) – поширення руху соціально-політичних, громадських ініціатив молоді, еволюція політичних платформ від загальноперебудовних вимог до антикомуністичних гасел; інтегративний (кінець 1990 – серпень 1991) – поглиблення політичної диференціації, молодіжний рух набуває соціально-державницького спрямування; посткомуністичний (з 24 серпня 1991) – інституювання, формування інтегративної сукупності державних і недержавних громадських інституцій [9, 42-43].

Серед умов, які сприяли бурхливому розвитку молодіжних політичних рухів, можна назвати – зміна законодавства у бік його динамізму, інтегративності з суспільними інституціями, демократичності, декларування принципів свободи і рівноправності, звільнення з політико-ідеологічних тенет комуністичного ладу акуму-

люваної на протязі десятиліть української культури.

Є інша класифікація, яка здається нам більш доцільною, яка відображає сучасний стан молодіжного руху, показуючи його в динамічному процесі еволюції. Перший період розвитку сучасного організованого молодіжного руху припадає на середину 80-х – осінь 1989 р. Цей період умовно можна визначити як період зародження організованого молодіжного руху. В цей час виникають Український культурологічний клуб, Товариство Лева, "Громада" в м. Київ. Другий етап розвитку організованого молодіжного руху (1989–1990 рр.) в першу чергу характеризується поширенням масових молодіжних та студентських громадсько-політичних рухів, виникненням масових молодіжних громадсько-політичних організацій. У цей час постають Українська студентська спілка та Спілка незалежної української молоді. Кульмінацією цього етапу стало голодування студентів у жовтні 1990 р. на площі Жовтневої революції у Києві. Третій етап (1991–1992 рр.) характеризується ідеологічною, політичною та організаційною кризою молодіжного руху. Досягнення державної незалежності викликало масовий відхід частини молоді від активної роботи в організаціях. Четвертий етап (1993–1996 рр.) умовно можна означити як період пошуку та становлення організаційних форм роботи в молодіжному середовищі та налагодження механізмів діалогу між молоддю та державною владою. Молодь шукає самореалізації через участь в партійній роботі. Загалом даний період є сучасною школою організаційної роботи сучасних молодих політиків. П'ятий етап (1996–1999 рр.) означений активізацією спроб очолити загальноукраїнський організований рух. В цьому періоді значної популярності набула ідея створення єдиного репрезентанта інтересів молодіжного руху перед державою та міжнародними організаціями. В цей період спостерігається підвищення діяльності активістів різних молодіжних організацій у виборчих кампаніях. Молоді люди почали самі висуватися в органи місцевого самоврядування на різноманітних виборах. Крім того, під час виборчих кампаній 1998 та 1999 рр. молоді активісти брали найширшу участь як в ролі ініціаторів створення широкої громадської підтримки в молодіжному середовищі тієї чи іншої партії чи політика, так і в ролі кандидатів в депутати різних рівнів. Кінець даного періоду відзначався значною політизацією молодіжного середовища і в першу чергу організованого молодіжного руху. Шостий період розвитку організованого молодіжного руху розпочав-

ся в 1999 р. внаслідок створення молодіжних партій. Власне, даний період якісно відрізняється від усіх попередніх. В середовищі політизованої частини організованого молодіжного руху відбулося усвідомлення необхідності політичного оформлення своїх інтересів у вигляді політичної партії та необхідності боротьби за владу задля реалізації цих інтересів [3, 98-100]. Шостий період завершився приблизно у 2004 р., до Помаранчевої революції, до, під час і після якої спостерігалось підвищення політичної активності молодіжних рухів, у більшості, в підтримку її лідерів. Популярність молодіжних організацій зросла, бути членом якогось об'єднання для молоді стало престижно. Сьомий період розпочинається відразу після подій Помаранчевої революції і характеризується поступовим спадом політичної активності, аж до повернення до стану, який був властивий початку шостого періоду.

Соціологи відзначають виникнення тенденцій повернення серед населення, в тому числі і серед студентської молоді. Причинами спаду можна назвати зникнення інтересу з боку владних суб'єктів до молодіжних рухів через досягнення переможцями бажаних результатів у процесі політичної боротьби. Так, наприклад, відповідно до даних Інституту соціології, опублікованих Н.Паніною у «Дзеркалі тижня», у 2005 р. вперше за всі роки незалежності, кількість людей, які виражали соціальний оптимізм, в два рази перевищували кількість песимістів (40 % до 18 %), а у кінці 2005 і у 2006 р. картина була вже інша – 36 % песимістів і 22 % оптимістів. Виходячи з цих показників можна робити висновок про деякий відхід молоді від політичних інтересів і зосередження студентів на інших, більш практичних для них цінностях [15, 20].

Якщо проаналізувати економічний та політичний розвиток України, то здавалося б, що має відбуватися загострення політичної боротьби та політизація масової свідомості громадян. Проте результати соціологічних опитувань свідчать про досить стабільний стан аполітичності серед населення, в тому числі і молоді, який дещо змінюється лише під час активних виборчих кампаній, коли спостерігається зростання зацікавленості політичним життям. Тією чи іншою мірою цікавляться політикою близько 40 %, а не цікавляться – 60 % населення, з яких 7 % становить студентська молодь. В ієрархії цінностей політика посідає одне з останніх місць.

Можна стверджувати, що на тлі незадоволеності економічною ситуацією, низька політична орієнтація відіграє стабілізуючу (або превентивну) функцію, тому що загальний критичний потенціал не має каналів і механізмів переростання масового невдоволення в політичний

протест. Готовність взяти участь у таких політичних діях, як демонстрації, підписання петицій, бойкоти тощо, досить низька. Так, брати участь у санкціонованих мітингах та демонстраціях бажають 37 % опитаних молодих людей, у бойкотах, тобто у відмові від виконання рішень адміністрації, органів влади – 23 %, у несанкціонованих мітингах та демонстраціях – 11 %, у захопленні приміщень, блокуванні руху на дорогах та залізницях – 5 % [12, 138-141]. Отже, з одного боку громадян України, якими є також і студенти, цікавить політичне життя, з іншого – політична активність залишається досить низькою. Саме тому, визначаючи ціннісні пріоритети, молоді громадяни віддають перевагу традиційним цінностям – сім'ї, роботі, друзям.

Ми дали характеристику класифікацій розвитку молодіжного руху як прикладу політичної участі студентської молоді, яка пройшла шлях від усвідомлення можливості відігравати певну роль у політичних процесах, політизації свідомості, формування, розроблення ідеологічних та політичних векторів на основі спільних поглядів і інтересів у галузях культури і науки до безпосереднього впливу на учасників владної боротьби, до зайняття певних посад і місць у, в більшості випадках, місцевих парламентах.

Умовами, які сприяли еволюції способів політичної участі були можливості щодо вільної, ніким і нічим не обмеженої, окрім закону і волі учасників, конкурентної боротьби, яка народжувала нові сили, нові ідеї і нові перемоги. Конфлікт є найпотужнішим каталізатором еволюційних зрушень і досягнень. В умовах Радянської України, коли змагатися з єдиною правлячою партією і її молодіжним відділом (ЛКСМУ) було майже неможливо, політична участь студентської молоді не була ефективною і дієвою. Вона обмежувалася участю у комуністичних справах на декоративному рівні, що, скоріше, мало форму гри, ніж справжнього протистояння інтересів. У цьому, як і у будь-якому явищі, є свої позитивні моменти. Особливо, це стосується деполітизації молоді, яка мала змогу зосередитися на моральних, етичних принципах свого удосконалення. З іншого боку, криза комуністичної ідеології, догматизм її провідників не давали можливості для діалектичного розвитку, а, отже, гальмували суспільні інтелектуальні потреби, що призвело до корінних змін у державі. Результатом було вивільнення значного молодіжного потенціалу, який у своєму бурхливому становленні пройшов кілька етапів, логічних і цілком закономірних, у дусі часу і відповідно до норм права, з деякими відхи-

леннями від них, але в цілому в стабільному ненасильницькому руслі. Характерні риси того чи іншого етапу відображають зовнішні умови,

які сприяли або ж навпаки, політичній участі студентської молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш В.* Інституціоналізація молодіжного руху України // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3(6). – С. 98-111.
2. *Бондар Т. В.* Молодіжна субкультура: сучасні вияви // Український соціум. – 2003. – № 1(2). – С. 24-29.
3. *Головенько В.* Український молодіжний рух в ХХ ст.: історико-політологічний аналіз основних періодів. – К.: Наукова думка, 1997. – 111 с.
4. *Горбачик А. П.* Ставлення до ліберально-демократичних цінностей в Україні (динаміка змін за матеріалами соціологічних досліджень) / Матеріали IV міжнародної наукової конференції "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні" 28–30 вересня 2006р. – <http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections.php?conference=4§ion=5>
5. *Гуревич П.С.* Культурологія. – М.: Гардарики, 2002. – 280 с.
6. *Каплан Ю.Б.* Особливості сучасних суспільно-політичних орієнтацій населення України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 139-147.
7. *Кара-Мурза С.* Манипуляція сознанием. – М.: Алгоритм, 2004. – 832 с.
8. *Карл Густав Юнг.* Собрание сочинений. – М.: Канон, 2006. – 352 с.
9. *Корнієвський О.А., Якушик В.М.* Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К.: Київське братство, 1997. – 130 с.
10. *Косенко Е.* Некоторые методологические вопросы изучения политических отношений молодежи в буржуазном обществе // Международное молодёжное движение: вопросы теории и методологии. – М.: Социс, 1983. – С. 37.
11. *Лебон Г.* Психология народов и масс. - СПб.: Питер, 1995. – 542 с.
12. *Мищенко М. Д.* Соціальне самопочуття як чинник формування суспільно-політичних орієнтацій української молоді // Український соціум. – 2004. – № 1(3). – С.131-141.
13. *Московичи С.* Век толп. Исторический трактат по психологии масс. / Пер. с фр. Т.П.Емельяновой. – М.: Центр психологии и психотерапии, КСП, 1998. – 480 с.
14. *Ніколаєнко С.* Підвищення ефективності вищої освіти – визначальний чинник зростання соціально-економічного потенціалу держави // Освіта України. – 2006. – 17 лютого. – С. 2-9.
15. *Панина Н.* Демократизация в Украине и Оранжевая революция в зеркале общественного мнения // Зеркало Недели. – 2006. – № 19 (598). – С. 20.
16. *Плоский К. В.* Участь молоді у розвитку місцевої демократії в Україні: проблеми та перспективи // Український соціум. – 2005. – № 1(6). – С.101-111.
17. *Полохало В.* Маніпулювання свідомістю українців в контексті глобалізації: Тези доповіді „Глобалізація, фінансова глобалізація та маніпуляція свідомістю” до першого Міжнародного симпозіуму „Україна у світовому фінансовому просторі” // Вісник НБУ. – 2003. – № 10. – С. 7.
18. *Смелзер Н.* Социология. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
19. *Соціальні проблеми працевлаштування молоді* / О.М. Балакірева (керівник авт. кол.), В.В. Онікієнко, О.В. Валькована та ін. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. – 144 с.
20. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2007 р.

